

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2024-2\(33\)-226-235](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2024-2(33)-226-235)

Ніна Стельмах

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8088-0612>*

Ірина Серeda

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної освіти
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-6771-4196>*

БЕЗПЕЧНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ ПСИХОФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ У СУЧАСНИХ УМОВАХ ЗАСОБАМИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Актуальність проблеми зумовлена реформативними змінами в сфері освіти в Україні, одним із напрямків яких є збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління. Вирішення зазначеної проблеми тісно пов'язане із створенням в закладах освіти здорового освітнього середовища, чільне місце серед чинників якого посідають гуманні взаємовідносини між учасниками освітнього процесу. Мета статті: дослідити та теоретично обґрунтувати сутність безпечного освітнього середовища як фактору збереження та зміцнення психофізичного здоров'я дітей у сучасних умовах засобами здоров'язбережувальних технологій.

Методи дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, зіставлення, узагальнення та систематизація. У статті розкрито сутність основних понять обраної проблеми: здоров'я, освітнє середовище, безпечне освітнє середовище, здоров'язбережувальні технології, захисне навчання. Розроблено та обґрунтовано здоров'язбережувальну технологію «Захисне навчання».

Ключові слова: здоров'я, освітнє середовище, безпечне освітнє середовище, здоров'язбережувальні технології, захисне навчання.

Nina Stelmah

*candidate of pedagogical sciences, associate professor of
Special Education Department of the Mykolaiv
V. O. Sykhomlynskyi National University
Ukraine, Mykolaiv,
<https://orcid.org/0000-0002-8088-0612>*

Iryna Sereda

*candidate of pedagogical sciences, associate professor of
Special Education Department of the Mykolaiv
V. O. Sykhomlynskyi National University
Ukraine, Mykolaiv,
<https://orcid.org/0000-0001-6771-4196>*

A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF PRESERVING AND STRENGTHENING THE PSYCHO-PHYSICAL HEALTH OF CHILDREN IN MODERN CONDITIONS BY MEANS OF HEALTH-CONSERVING TECHNOLOGIES

Abstract. The relevance of the problem is due to reformative changes in the field of education in Ukraine, one of the directions of which is to preserve and strengthen the health of the younger generation. Solving this problem is closely related to the creation of a healthy educational environment in educational institutions, humane relationships between participants in the educational process occupy a prominent place among the factors. The purpose of the article: to investigate and theoretically substantiate the essence of a safe educational environment as a factor in preserving and strengthening the psychophysical health of children in modern conditions by means of health-saving technologies.

Research methods: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison, generalization and systematization. The article reveals the essence of the main concepts of the selected problem: health, educational environment, safe educational environment, health-preserving technologies, protective training. The health-saving technology "Protective training" has been developed and substantiated.

Keywords: health, educational environment, safe educational environment, health-saving technologies, protective training.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства актуалізувалася проблема здоров'я людини як найвищої її цінності. На жаль, розповсюдження COVID-19 та його різновидів, складні ситуації життєдіяль-

ності людини в умовах війни не сприяють його зміцненню та укріпленню, оскільки в деякій мірі обмежують права та можливості громадян.

У цих умовах особливо загострилася проблема здоров'я дітей. Їх щасливе та здорове життя забезпечується сприятливими умовами зростання, серед яких чільне місце належить здоров'язберігаючому освітньому середовищу, в якому діти перебувають значну частину свого часу. Його концептуальні положення розкрито у Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті, Національних програмах «Здоров'я через освіту», «Діти України» та ін., а основна мета полягає у створенні сприятливих умов для здорового, повноцінного розвитку кожної особистості.

Одним із шляхів реформування освіти в Україні є впровадження Концепції Нової української школи. Важливою складовою системи компетент-ностей, визначених у концепції, є – здоров'язберігаюча. Її формування багато в чому залежить від осучаснення та оздоровлення освітнього середовища, що передбачає урізноманітнення варіантів його упорядкування, впровадження методик особистісно і компетентісно зорієнтованого навчання, виховання і розвитку, перехід на новий рівень побудови взаємовідносин між його учасниками: взаєморозуміння, єдність інтересів і прагнень з метою особистісного розвитку дітей [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У полі зору досліджень ряду науковців, зокрема, А. Бандури, Р. Бейкера, П. Белла, І. Булах, В. Вербицького, І. Ойла, Г. Пустовіта, Дж. Роттера, Д. Стоколса, Е. Толмена, М. Хейдметса та інших були проблеми впливу середовища на розвиток особистості.

Питання впливу освітнього середовища на формування особистості дитини в реаліях сьогодення розглядаються в наукових доробках вітчизняних науковців І. Беха, П. Вербицької, І. Єрмакова, І. Зязюна, О. Киричука, О. Савченко, Л. Сохань, Т. Сущенко та інших.

У працях науковців зазначається, що освітнє середовище має бути організоване в такий спосіб, щоб сприяло гармонізації розвитку кожної особистості дитини взагалі та зміцненню її здоров'я зокрема.

Різні проблеми збереження здоров'я підрастаючого покоління досліджувалися й досліджуються як зарубіжною, так і вітчизняною психолого-педагогічною наукою.

Так, теоретичні засади здоров'язберезувальних технологій обґрунтовано в доробках таких науковців як Н. Беседа, Л. Горяна, О. Дубогай, Л. Попова, С. Лапаєнко та ін.

Питання формування валеологічної культури вихованців засобами здоров'язберезувальних технологій досліджували Т. Бойченко, О. Бондаренко, Л. Ващенко, М. Гончаренко, В. Горащук, В. Грибань, С. Кондратюк та ін.

Впливові фактори формування здоров'язберезувального освітнього середовища в освітніх закладах різних типів та рівнів вивчали О. Ващенко, С. Дудко, В. Звекова, О. Клестова, К. Оглоблін та інші.

Отримані результати наукових досліджень успішно впроваджуються у сучасну педагогічну практику.

Незважаючи на численні дослідження проблеми створення безпечного освітнього середовища, питання забезпечення умов для збереження та зміцнення психічного та фізичного здоров'я дітей засобами здоров'язбережувальних технологій у складних сучасних умовах, недостатньо розроблені.

Мета статті: дослідити та теоретично обґрунтувати сутність безпечного освітнього середовища як фактору збереження та зміцнення психофізичного здоров'я дітей у сучасних умовах засобами здоров'язбережувальних технологій.

Виклад основного матеріалу. У Концепції Нової української школи стверджується, що найвищим результатом освіти в особистісному вимірі є здорова дитина [6]. Здоров'я – це суспільна цінність, яка має бути забезпечена системою наукових і практичних заходів його збереження та зміцнення [2].

Створення здорового освітнього середовища – основна умова розвитку та формування здорової особистості в освітніх закладах.

Сутність освітнього середовища розглядається науковцями як:

- модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [4];
- система впливів і умов формування особистості згідно з певним зразком [3];
- частина освітнього простору, який безпосередньо оточує суб'єктів освітнього процесу [1].

Освітнє середовище має свою структуру, до якої входять: суб'єкти освітнього процесу, взаємовідносини між ними; форми, методи, способи, технології, стилі взаємодії суб'єктів освітнього процесу, способи комунікації [1].

На основі аналізу наукових джерел, можна зробити висновок, що безпечне освітнє середовище забезпечує наявність безпечних умов навчання, життєдіяльності особистості, колективу та дотримання прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника освітнього процесу; комфортну міжособистісну взаємодію на гуманістичних засадах; сприятливу позитивну емоційно-психологічну атмосферу; відсутність насильницької, авторитарної педагогіки [3].

Оскільки предметом нашого дослідження є здоров'язбережувальні технології, зупинимося на розкритті їх змісту.

Під здоров'язбережувальною технологією розуміється система, що створює максимально можливі умови для збереження, зміцнення і розвитку духовного, емоційного, інтелектуального, особистого і фізичного здоров'я всіх суб'єктів освіти (учнів, студентів, педагогів та ін.) [7].

Здоров'язбережувальна технологія – це створення сприятливого для здоров'я учнів освітнього здоров'язбережувального середовища [5].

Незважаючи на деякі відмінності у поясненні науковцями сутності здоров'язбережувальних технологій, можна виділити спільні їх характеристики:

- функціональна система, до якої входять методи, прийоми, форми, засоби, методики, технології, гуманістична взаємодія;
- оптимальні, безпечні умови для збереження, укріплення та зміцнення здоров'я учасників освітнього процесу;
- наявність здорового, безпечного освітнього здоров'язбережувального середовища.

Видатний педагог В. Сухомлинський переконливо стверджував, що піклування про здоров'я дитини є найважливішим в роботі педагога. Від психоемоційного стану та бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань та віра в свої сили. Тому збереження і зміцнення здоров'я дітей є домінантним напрямком діяльності освітніх закладів [8].

На жаль, у навчально-виховних процесах нерідко порушується психологічна безпека освітнього середовища, внаслідок чого з'являються психотравмуючі ситуації, які негативно впливають на психофізичне здоров'я дітей. До факторів ризику відносяться: порушення правил педагогічного спілкування, недотримання його гуманістичних принципів та педагогічного такту, проявлення несправедливості, зловживання негативними стилями взаємодії (авторитарним, ліберальним) та негативними стилями педагогічного спілкування (спілкування-дистанція, спілкування-залякування, спілкування-загравання), створення бар'єрів у взаємовідносинах, звуження функцій комунікативної взаємодії, наявність суб'єкт-об'єктного рівня взаємовідносин тощо.

Домінування в роботі педагога подібних виявів призводить до конфліктів, які надовго порушують взаємостосунки у всіх педагогічних вимірах, викликають негативні почуття та емоції (пригнічений настрій, невпевненість, страх, депресії, фрустрації, агресії тощо), гальмують усі процеси, як пізнавальні, так і особистісного розвитку, породжують відразу до навчання, зневагу до вчителя, створюють підґрунтя для формування негативних якостей та властивостей особистості, таких як безвідповідальність, байдужість, безініціативність, безтурботність, жорстокість, агресивність тощо. У різних дітей вони проявляються по-різному, в залежності від індивідуальних особливостей. Але усі діти не в змозі нормально реагувати на духовно-моральне і психічне напруження, утиски з боку педагогів. А головне при цьому, – руйнується здоров'я вихованців. Механізмом руйнації виступають часті прояви надмірних збуджень і гальмувань (розслаблення, апатія, пригніченість, озлобленість та ін.) нервової системи дитини. Як наслідок, різкі перепади збуджуючих і гальмівних процесів призводять до

появи тих чи інших хвороб у дітей. В. Сухомлинський такі хвороби, отримані дитиною в процесі навчання, називає дидактогеніями (дидактика – теорія навчання та освіти). Нерідко вони стають причиною серйозних неврозів у дітей, за якими простежуються і порушення різних ступенів у функціонуванні організму [9].

Педагогічна культура вчителя характеризується, в першу чергу, характером взаємин між ним і дітьми. А вони мають бути такими, щоб надихали, стимулювали, вмотивовували, переконували, захищали, підіймали, впевнювали, вселяли віру, щоб в них любили, поважали, зберігали, зміцнювали, укріплювали, довіряли тощо, що і є здоров'язбережувальними засадами гуманної педагогіки. Вона орієнтує педагога на потреби дітей (дитиноцентризм) і передбачає виховання здорової, вільної та незалежної особистості, забезпечення її свобод і прав та морально-психологічного комфорту.

Характер взаємовідносин в системі «педагог – дитина», «педагог – діти» є важливим показником педагогічної культури, контентом якої є уміння проникати в психіку, думки, індивідуальні особливості, емоційно-естетичні ставлення дитини до людей, природи, оточуючого світу взагалі; здатність аналізувати отриману інформацію, робити об'єктивні висновки і враховувати їх у педагогічній взаємодії з метою створення комфортних умов для розквіту кожної особистості дитини та збереження і зміцнення її здоров'я.

Першочерговим завданням гуманістичної педагогіки, в основі якої дієва любов до дітей, повага, турбота, допомога тощо, в контексті формування особистості дитини в безпечному освітньому середовищі засобами здоров'язбережувальних технологій, є захист дитини від образ, цькування, приниження, життєвих знегод, конфліктів, від голоду, холоду, самотності тощо, створення умов для вільного розвитку її духовних і фізичних сил.

В. Сухомлинський вважав, що найблагороднішою місією вчителя є захист дитячої душі, оскільки не можна ламати природу дитинства насильницькими методами, які руйнують і душу, і серце, і психіку дитини, а загалом, – її психофізичне здоров'я [11; 13].

Функція захисту різновекторна, багатовимірна, передбачає різні напрямки:

1. **Захист дитини в навчанні** (впровадження здоров'язбережувальної технології «Захисне навчання»).

Інтелектуальна праця – нелегка справа. Не всім дітям вдається легко, швидко і гарно виконати поставлене завдання, справитися з довіреною справою, правильно і глибоко відповісти на питання. Вчитель повинен враховувати вікові та індивідуальні особливості кожного учня: специфіку перебігів психічних процесів, тип темпераменту, особливості емоційно-вольових виявів, рівні наукованості, вихованості, статус в системі міжособистісних відносин у колективі тощо. За таких умов він зможе знайти найефективніший підхід до кожної дитини.

Ні в якому разі не можна порівнювати здібності дітей, таланти, можливості, їх зовнішній вигляд, одяг, прикраси тощо в присутності інших вихованців. При порівнянні обов'язково хтось залишиться на нижчому рівні, в несприятливій, гіршій позиції, що травмує, ображає, негативно вражає. Навпаки, знайти в кожній відповіді раціональні зерна, підтримати, вселити віру в свої сили, надихнути на нові звершення. Навіть, коли дитина дає невірну відповідь, подякувати їй за те, що думала, мислила, згадувала, брала участь у дискусії. Впевнити в тому, що наступного разу у неї обов'язково все вийде. А право на помилку має кожен.

Вести кожного учня в зоні його найближчого розвитку (Л. Виготський). Зважаючи на особливості розвитку, давати завдання, де потрібні зусилля, подолання інтелектуальних труднощів, напруження, але завдання мають відповідати силі і можливостям кожної дитини, щоб досягти успіху. Є успіх, є й бажання вчитися, – говорив В. Сухомлинський. Невдачі, які йдуть одна за одною, спричиняють страждання, а потім душа дитини стає грубою, дерев'яною і розквітає байдужість [10].

Великого значення, в контексті створення безпечного освітнього середовища і збереження здоров'я дітей, набуває необхідність установалення особистісного контакту з кожним учнем під час навчання. Суть його в тому, що через декілька хвилин взаємодії педагога з учнями, кожна дитина має відчуття, що вона знаходиться в полі його зору. Про неї піклуються, турбуються, її бачать, чують, прислуховуються, враховують її думки тощо. За таких умов дитина відчуває власну гідність, у неї формується належна об'єктивна самооцінка, мотивація до подальшої активності в навчанні. Ігнорування, нехтування педагогом думок, піднятих рук боляче вражає, спонукає до переживань, до появи розпачу, зневаги до педагога і до несприйняття його порад, повчань у подальшій роботі.

Установка педагога, як стійка схильність до певної форми реагування, по відношенню до кожного учня і класного колективу, відіграє велику роль у навчанні дітей. Вона спонукає вчителя орієнтувати свою діяльність у певному напрямі й діяти автоматично, послідовно та цілеспрямовано. Завдяки багаторазовому повторенню одних і тих установок, у педагога поступово формуються «фіксовані установки». Вони можуть бути і позитивними, і негативними.

Негативні установки створюють труднощі у взаємодії з дітьми, заважають педагогу помічати, сприймати, бачити позитивні зрушення, динаміку зростання, формування особистісно та суспільно цінних якостей, властивостей у дітей та пригнічують і гальмують їх становлення, оскільки орієнтація типу «не зможе», «не здатний», «нічого гарного не дочекаєшся», «безнадійний», «завжди проявляє лінощі», «нестямний» та інші укріплюють негативні фіксовані установки вчителя по відношенню до учнів та руйнують

їх здоров'я. В свою чергу, такі установки спричиняють болісне сприйняття дітьми ігнорування їх педагогом, а то й байдужого, негативного ставлення до себе вчителя, викли-кають переживання, знецінення своїх можливостей та сил, формують комплекс неповноцінності в одних вихованців та вселяють байдужість, злість, тривогу, агресію в душі інших.

Василь Сухомлинський радив освітянам вивчати кожну дитину, відкривати її для себе і знаходити так звану «золоту жилку», яка є у кожного учня, бо часто дорогоцінне зернятко приховується за зовнішніми проявами посередності, безталанності, безлиності. І в подальшій роботі враховувати переваги, спиратися на них та розвивати їх. Саме в цьому сутність особистісно орієнтованого, гуманістичного підходу, реалізація якого і є вагомою складовою безпечного для здоров'я дітей освітнього середовища [12].

Особливо цінними є поради видатного педагога відносно навчання малоздібних дітей та дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Сухомлинський не сприймав роздільного навчання. Був переконаний, що навчати таких дітей необхідно в звичайних класах зі звичайними дітьми. Педагогам необхідно проводити велику пропедевтичну роботу в класних колективах, за необхідності, – з окремими учнями, щоб створювати комфортні умови для таких дітей та формувати гуманне ставлення до них як до повноцінних членів колективу, суспільства взагалі. Сутність захисного навчання не тільки в тому, щоб запитувати та оцінювати дітей за наявності у них певних знань, забезпечувати яскраве інтелектуальне й емоційне життя, насичувати його творчою працею, а перш за все, – у формуванні комфортних умов, сприятливого психологічного клімату та відносин на гуманістичних засадах [12].

Щоб захистити дитину та зберегти її здоров'я, зміцнити його, педагог повинен формувати позитивні установки як у себе, так і у дітей: вірити в те, що діти виправляться, зміняться, краще будуть виконувати завдання, поводитися, у них все вийде тощо, і цю віру вселяти в дітей. Кожен позитивний прояв дитини, нехай і незначний, не залишати поза увагою своєю й інших дітей, а підтримувати, створювати умови для їх розквіту, закріплення і подальших проявів.

Розмежовувати поняття «відмітка», що виражається в балах і «оцінка» – словесний аналіз, коментар. Не ставити дітям низьких балів, а давати змогу ще раз повернутися до вивченого, повторити, виконати краще завдання і отримати інші відмітки, які порадують усіх. Коментарями не принижувати, не порівнювати, не ламати паростки допитливості, бажання пізнати, дізнатися, відкрити щось нове, а підбадьорювати, стимулювати, впевнювати.

Висновки. У період реформування освіти в Україні на демократичних та гуманістичних засадах загострилася проблема збереження та зміцнення здоров'я нації та молодого покоління зокрема. У зв'язку з цим на нинішньому

етапі розвитку суспільства стали більше уваги приділяти створенню безпечного освітнього середовища в закладах освіти різних рівнів та типів, складовими якого є наявність безпечних умов навчання, виховання, життєдіяльності особистості, колективу, дотримання прав і норм безпеки; міжособистісна взаємодія на гуманістичних засадах; позитивний психологічний клімат; відсутність примусової, насильницької педагогіки.

Одним із шляхів збереження та поліпшення здоров'я дітей у педагогічному процесі є впровадження здоров'язбережувальних технологій навчання та виховання у сучасних умовах.

Компетентне їх застосування призводить до створення безпечного освітнього середовища, сприятливих умов для оволодіння знаннями, формування високих особистісних якостей та розвитку і становлення повноцінної, здорової особистості кожної дитини.

Наше дослідження не вичерпує усіх питань проблеми здоров'язбереження дітей. Потребують подальшої розробки та впровадження здоров'язбережувальні технології «Захисне спілкування», «Захисне виховання», «Захисне дозвілля», «Здоров'язберігаючий спосіб життя» тощо.

Література:

1. Ахновська І.О. Теоретичні засади формування освітнього середовища в контексті економіки знань. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>
2. Бойченко Т. Є., Василяшко І. П., Коваль Н. С. Основи здоров'я : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл.. К. : Генеза, 2009. 160 с.
3. Безпечне освітнє середовище закладу освіти. URL: <https://www.rozvytok-osvity.te.ua>
4. Гора О. В. Освітнє середовище як фактор формування національної ідентичності студентів вищих навчальних закладів // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць. Полтава, 2011. С. 97 – 101.
5. Дудко С. Г. Здоров'язберігаючі технології в освітньому середовищі початкових класів. *Постметодика*. 2010. № 5. С. 45 – 47.
6. Концепція Нової Української школи. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/2372-ad-fontes-pro-kontseptsyu-novo-ukrainsko-shkoli>
7. Лозинський В. Техніки збереження здоров'я. К. : Главник, 2008. 160 с.
8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 3. С. 5 - 279.
9. Сухомлинський В. О. Павлицька середня школа // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 5 – 390.
10. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 4. С. 391 – 626.
11. Сухомлинський В.О. Слово до батьків // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 499 – 504.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1976. Т. 2. С. 417 – 654.
13. Сухомлинський В.О. Як любити дітей // Вибрані твори: у 5 т. К. : Радянська школа, 1977. Т. 5. С. 308 – 326.

References:

1. Akhnovska I.O. Teoretychni zasady formuvannia osvithnoho seredovyshcha v konteksti ekonomiky znan [Theoretical foundations of the formation of the educational environment in the context of the knowledge economy]. *irbis-nbuv.gov.ua*. Retrieved from <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> [in Ukrainian]
2. Boichenko T. Ye., Vasylyashko I. P. & Koval N. S. (2009). *Osnovy zdorovia [Health Basics]*: pidruch. dlia 9 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
3. Bezpechne osvithnie seredovyshche zakladu osvity [Safe educational environment of the educational institution]. *rozvytok-osvity.te.ua*. Retrieved from <https://www.rozvytok-osvity.te.ua> [in Ukrainian]
4. Hora O. V. (2011). Osvithnie seredovyshche yak faktor formuvannia natsionalnoi identychnosti studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [The educational environment as a factor in the formation of the national identity of students of higher educational institutions]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti*, (pp. 97 – 101). Poltava [in Ukrainian]
5. Dudko S. H. (2010). Zdoroviazberihaiuchi tekhnolohii v osvithnomu seredovyshchi pochatkovykh klasiv [Health-preserving technologies in the educational environment of primary classes]. *Postmetodyka*, 5, 45 – 47 [in Ukrainian]
6. Kontseptsiiia Novoi Ukrainskoi shkoly [The concept of the New Ukrainian School]. *pedrada.com.ua*. Retrieved from <https://www.pedrada.com.ua/article/2372-ad-fontes-pro-kontseptsyuno-ukrainsko-shkoli> [in Ukrainian]
7. Lozynskiy V. (2008). *Tekhniky zberezhenia zdorovia [Health care techniques]*. Kyiv: Hlavnyk [in Ukrainian]
8. Sukhomlynskyi V. O. (1977). Sertse viddaiu ditiam [I give my heart to children]. *Vybrani tvory* (Vols. 3), (pp. 5 - 279). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]
9. Sukhomlynskyi V. O. (1977). Pavlyska serednia shkola [Pavlysh secondary school]. *Vybrani tvory* (Vols. 4), (pp. 5 – 390). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]
10. Sukhomlynskyi V. O. (1977). Rozmova z molodym dyrektorom shkoly [A conversation with the young director of the school]. *Vybrani tvory* (Vols. 4), (pp. 391 – 626). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]
11. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Slovo do batkiv [A word to parents]. *Vybrani tvory* (Vols. 5), (pp. 499 – 504). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]
12. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Sto porad uchytelvi [One hundred tips for the teacher]. *Vybrani tvory* (Vols. 2), (pp. 417 – 654). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]
13. Sukhomlynskyi V.O. (1977). Yak liubyty ditei [How to love children]. *Vybrani tvory* (Vols. 5), (pp. 308 – 326). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian]